

Politeja

Nr 3(84), 2023, s. 151-162

<https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.84.12>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Martyna KOWALSKA

Uniwersytet Jagielloński

martyna.z.kowalska@uj.edu.pl

„WOJNY PAMIĘCI” W LITERATURZE ROSYJSKIEJ

TWÓRCZOŚĆ SIERGIEJA LEBIEDIEWA

ABSTRACT “Memory Wars” in Russian Literature: Sergei Lebedev’s Works

Sergei Lebedev’s tetralogy – *Oblivion* (2010), *The Year of the Comet* (2014), *People of August* (2015), and *The Goose Fritz* (2018) – is considered a multigenerational novel. This genre of literature can be seen as a medium for collective memory, offering an avenue for reinterpreting the experiences of past generations as an alternative to official historical narratives (referred to as “first memory”). The primary focus of this article centers on Lebedev’s oeuvre in the context of the ongoing “memory wars” within Russian culture. Lebedev’s works are characterized by an intensified historical consciousness that revolves around the key events of the 20th century. However, the objective is not an inquiry into historical truth *sensu stricto*, but rather an exploration of post-trauma, which is Russians’ unwanted and rejected heritage. Consequently, the past becomes a catalyst for contemplating the current condition of Russian society. Lebedev’s work encourages deeper reflection on the causes of the “memory wars” and the consequences of divisions between individual and collective memory.

Keywords: memory wars, Sergei Lebedev, Russian literature, posttrauma

Słowa kluczowe: wojny pamięci, Siergiej Lebiediew, rosyjska literatura, post-trauma

*Rosja jest krajem o nieprzewidywalnej przeszłości*¹ – tymi słowami politolog Siergiej Miedwiediew podsumował nasiloną w ostatnich dekadach epidemię rewizjonizmu historycznego, jaka ogarnęła rosyjskich decydentów. Pamięć o przeszłości stała się w Rosji domeną władzy z wąskim udziałem starannie wyselekcjonowanych historyków. Narracja historyczna ma legitymizować autorytarny model rządów jako optymalny dla Rosji, a tym samym utrwalać wygodny dla Kremla typ relacji państwo – społeczeństwo². Maria Domańska zaznacza, że poza celami wewnątrzpaństwowymi odpowiednio kreowana wizja przeszłości uprawomocnia wizerunek, do jakiego aspiruje Rosja na arenie międzynarodowej³, który po inwazji na Ukrainę w 2022 roku wymaga reinterpretacji. W obu wymiarach polityka historyczna napotyka kontrnarracje kreowane przez uczestników dyskursu w kraju i za jego granicami⁴. Zderzenie interesów poszczególnych grup czy wspólnot na gruncie różnych interpretacji obrazów przeszłości jest określane mianem wojny pamięci („война памяти”). Termin ten jest rosyjskim zamiennikiem zachodnich pojęć: polityki pamięci i polityki historycznej. Jego genezy należy szukać w ostatnich latach istnienia Związku Radzieckiego, kiedy zainteresowania prawdą historyczną nie można było administracyjnie zahamować ani ukierunkować⁵. Zdaniem Jolanty Darczewskiej, *boom* problematyki historycznej został zahamowany po dojściu Władimira Putina do władzy: *W czasie jego prezydentury ponownie ograniczono dostęp do archiwów, przedłużono termin utajnienia dokumentów z okresu sowieckiego, przede wszystkim zaś objęto kontrolą dyskurs historyczny*⁶. Wszelkie próby przemocowego kształtowania pamięci, czy też jej narzucania, powodują odruch sprzeciwu i stwarzają alternatywne przekazy. Dlatego w drugiej dekadzie XXI wieku pewna część rosyjskiego społeczeństwa nakierowała swoją aktywność na konfrontację z narracją historyczną. Działania te zyskały miano drugiej pamięci i stoją w opozycji do państwocentrycznej „pierwszej pamięci”⁷. Polegają one na odsłanianiu zaciemnionych kart rodzimej przeszłości, badaniu własnego regionu, miasta, losów krewnych. Drugą pamięć współtworzą przedstawiciele młodego pokolenia, wnukowie i prawnukowie ofiar i katów, zaangażowani w odkrywanie przemilczanych wydarzeń, a następnie upublicznianie i konfrontowanie ich z przekazem oficjalnym. Nurt ten wpisuje się w szerszy kontekst interdyscyplinarnych badań nad postpamięcią, obejmujących swym zasięgiem przestrzenie dotknięte

¹ S. Miedwiediew, *Powrót rosyjskiego Lewiatana*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Wołowiec 2020, s. 226-227.

² M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Warszawa 2021, s. 13, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Raport-OSW_Naprzod-w-przeszlosc_net_2.pdf, 25 IX 2022.

³ *Tamże*, s. 15.

⁴ Wojna w Ukrainie skłoniła badaczy do głębszej analizy imperialistycznych dążeń Rosji w odniesieniu nie tylko do obszaru postradzieckiego, ale również w stosunku do Zachodu, szczególnie biorąc pod uwagę realne zagrożenie zmiany architektury bezpieczeństwa światowego.

⁵ J. Darczewska, „*Wojny pamięci*”: historia, polityka i służby specjalne Federacji Rosyjskiej, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2019, nr 11 (20), s. 13.

⁶ *Tamże*.

⁷ M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość...*, s. 101.

traumą pokoleniową. Dla Rosjan punktem odniesienia są zawiłe wydarzenia historyczne: rewolucje, stalinizm, Wielka Wojna Ojczyźniana, łagry, deportacje, upadek Związku Radzieckiego. Jak zaznacza Aleida Assmann, [p]rzeszłość bowiem, od której czasowo coraz bardziej się oddalamy, nie przechodzi w całości pod pieczę profesjonalnych historyków, lecz pod postacią rywalizujących ze sobą roszczeń i zobowiązań ciągle wywiera nacisk na teraźniejszość⁸. Zaangażowanie młodego pokolenia Rosjan w inicjatywy obejmujące konfrontację pierwszej pamięci z drugą pamięcią jest widoczne na poziomie inicjatyw oddolnych, wśród których można wymienić akcje ogólnospołeczne: „Nieśmiertelny Pułk” („Бессмертный полк”), „Ostatni adres” („Последний адрес”) i projekty indywidualne, np. dochodzenie Denisa Karagodina w sprawie śmierci pradziadka czy projekt Pawła Gniłorybowa „Топография террора” („Топография террора”). W drugą pamięć wpisują się także działania stowarzyszeń i organizacji pozarządowych („Memorial”⁹, Wolne Towarzystwo Historyków), projekty multimedialne (platforma internetowa Arzamas), autorskie filmy dokumentalne, np. Jurija Dudia *Колыма – ojczyzna naszego strachu* (*Колыма – родина нашего страха*, 2019), a także spektakle niezależnych teatrów (Gogol-centr i Teatr.doc)¹⁰.

W gronie współtwórców drugiej pamięci można także odnotować wzmożoną aktywność pisarzy. Ciekawe przykłady konfrontacji z pierwszą pamięcią daje współczesna powieść generacyjna, wyróżniająca się zintensyfikowaną świadomością historyczną, w której rodzina jako punkt odniesienia stanowi miejsce pamięci, podobnie jak pomniki czy inne formy upamiętniania przeszłości¹¹. Do nurtu powieści generacyjnych należy włączyć twórczość Siergieja Lebediewa (ur. 1981) – geologa, dziennikarza, a w ostatnim czasie pisarza o międzynarodowym rozgłosie. Na cykl powieści rodzinnych składają się: *Granica zapomnienia* (*Предел забвения*, 2010), *Rok komety* (*Год кометы*, 2014), *Ludzie sierpnia* (*Люди августа*, 2015), *Dzieci Kronosa* (*Гусь Фриц*, 2018)¹². Są

⁸ A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, przeł. P. Przybyła, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 107.

⁹ Decyzją Sądu Najwyższego FR 28 grudnia 2021 stowarzyszenie „Memorial” zostało zamknięte w związku z naruszeniem ustawy „o agentach zagranicznych”. Zob. więcej: A. Łabuszewska, *Rosja: Sąd zdecydował o zamknięciu stowarzyszenia Memorial*, [online] <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosja-sad-zdecydowal-o-zamknieniu-stowarzyszenia-memorial-170232>, 25 IX 2022. Należy wspomnieć także o wyroku skazującym Jurija Dmitrijewa na 15 lat pozbawienia wolności. Dmitrijew był kierownikiem karelskiego oddziału Memorialu, badaczem zbiorowych mogił ofiar NKWD w Sandarmochu. Zob. m.in. C. Лебедев, *Дмитриев*, <https://www.colta.ru/articles/society/16126-dmitriev>, 25 IX 2022.

¹⁰ Zob. więcej: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość...*, s. 101-108.

¹¹ A. Artwińska, *Transfer międzypokoleniowy, epigenetyka i „więzy krwi”. O „Małej Zagładzie” Anny Janko i „Granicy zapomnienia” Siergieja Lebediewa*, „Teksty Drugie” 2016, nr 1, s. 14.

¹² S. Lebedev, *Предел забвения*, Moskwa 2012, [C. Лебедев, *Предел забвения*, Moskwa 2012]; tenże, *Год кометы*, Moskwa 2014, [tenże, *Год кометы*, Moskwa 2014]; tenże, *Люди августа*, Moskwa 2016, [tenże, *Люди августа*, Moskwa 2016]; tenże, *Гусь Фриц*, Moskwa 2018, [tenże, *Гусь Фриц*, Moskwa 2018]. W Polsce nakładem Wydawnictwa Claroscuro ukazały się cztery książki autora w przekładzie Grzegorza Szymczaka: *Granica zapomnienia* (2018), *Dzieci Kronosa* (2019), *Ludzie sierpnia* (2021) oraz thriller psychologiczny *Дебютант* (*Дебютант*, 2021). Ostatnia powieść nie jest włączana do nurtu

to książki o tematyce historycznej, obejmującej kluczowe wydarzenia XX wieku. Nie chodzi jednak o dociekanie prawdy historycznej *sensu stricto* (choć pisarz przyznaje, że pracuje na dokumentacji archiwalnej i literaturze naukowej z zakresu historii i nauk politycznych), ale o winę i jej oddziaływanie w kontekście nieciągłości doświadczenia pamięci narodu. Przeszłość jest więc impulsem do rozważań nad kondycją współczesnego rosyjskiego społeczeństwa. Aleksandra Zywert zwraca uwagę na fakt, że pisarz *traktuje rodzinę nie tylko jako pole konfliktu ojców i dzieci [...], ale też jako formę upamiętniania przeszłości, dokładnie tak samo jako każdy pomnik, fotografię list, jakieś zapiski*¹³. Jest to zatem odważna demonstracja właściwego każdemu pokoleniu prawa do posługiwania się własnym dziedzictwem, decydowania o tym, co zostanie przemilczane i odrzucone, co natomiast uznane za godne przywołania. Lebediew przyjął pozycję śledczego, docierającego po śladach rodzinnych sekretów do prawdy. Wędrowka w głąb własnej pamięci wykracza poza sferę tożsamości indywidualnej i obejmuje refleksję nad społeczeństwem, które w obliczu zła zapadło w stan zbiorowej amnezji. Jest to konfrontacja z pierwszą pamięcią, dążącą do monopolu na prawdę. Zgodnie z koncepcją Astrid Erll literatura pojmowana jako medium pamięci zbiorowej pełni trzy funkcje: magazynowania, cyrkulacji, wywoływania; poszczególne historie rodzinne mogą być zatem przechowywane, w odpowiednim momencie przypominane i konfrontowane ze swoimi alternatywnymi wersjami, co badaczka określa mianem konkurencji pamięci¹⁴. Alternatywna wersja rosyjskiej przeszłości nie jest akceptowana przez kreatorów polityki historycznej. Książki, których głównym bohaterem jest żywa historia zapisana w jednostkach, grupach społecznych, miejscach, przedmiotach osobistych, stanowią dla niej zagrożenie i dlatego spuszczana jest na nie zasłona milczenia¹⁵. Jest to wytłumaczenie dla faktu, że twórczość Lebediewa nie została entuzjastycznie przyjęta w Rosji. W jednym z wywiadów pisarz przyznał, że słaby odbiór jego tekstów literackich w ojczyźnie jest podyktowany poruszaną w nich problematyką, stojącą w sprzeczności z dominującą narracją¹⁶.

Zywert łączy cztery pierwsze powieści Lebediewa w tetralogię¹⁷. Ma to uzasadnienie, jeśli weźmiemy pod uwagę, że historia rodzinna pełni w nich funkcję klucza

powieści generacyjnej. Wydawnictwo Claroscuro zapowiedziało publikację najnowszej książki Lebediewa zatytułowanej *Tytan (Титан)* w 2023 r.

¹³ Zob. *Sądy przesady – w powiększeniu: Siergiej Lebediew*, [online] <https://vod.tvp.pl/video/sady-przesady-w-powiekszeniu,siergiej-lebediew,50452508>, 26 IX 2022.

¹⁴ A. Erll, *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, przeł. M. Saryusz-Wolska, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, s. 211–247. W przypadku współczesnej Rosji pamięć konkurencyjna (druga pamięć) nie tylko jest pomijana, ale i napiętnowana jako wroga. Z tego względu perspektywa badań nad pamięcią wielokierunkową zaproponowana przez Michaela Rothberga nie jest możliwa do zastosowania na gruncie rosyjskim w czasach sprawowania władzy przez Władimira Putina.

¹⁵ Twórczość Lebediewa została dostrzeżona i wysoko oceniona za granicami Rosji. Książki zostały przetłumaczone na kilkanaście języków, zdobyły wiele pozytywnych recenzji. Nad zawartą w nich problematyką toczą się publiczne debaty (nierzadko z udziałem autora).

¹⁶ *Sądy przesady – w powiększeniu: Siergiej Lebediew...*

¹⁷ A. Zywert, *Czarna dziura. Siergiej Lebediew „Granica zapomnienia”, „Przegląd Rusycystyczny” 2020, nr 3 (171), s. 106.*

umożliwiającego zrozumienie przeszłości. Analizowane utwory spaja także pierwiastek autobiograficzny oraz perspektywa narracyjna. W powieściach protagonistą jest młody mężczyzna, a czasami dziecko, dla którego doświadczenie komunizmu przypada na wczesne lata dzieciństwa. Narrator – wnuk, wnikać w rodzinne tajemnice, sięgające minionych dekad i stuleci, staje się częścią wielopokoleniowego łańcucha, dziedzicem traumy o charakterze transgeneracyjnym. Książki łączą się w cykl, jednak można je czytać w dowolnej kolejności, bo stanowią jedną metapowieść¹⁸. W warstwie fabularnej twórczość Lebediewa obejmuje szeroką przestrzeń czasową, powiązaną miejscem akcji: carską i radziecką Rosją. Debiutancka *Granica zapomnienia* sięga do tematu łagrów. Centralnym punktem kolejnej powieści jest rok 1986, w którym miała miejsce tragedia w Czarnobylu. Tytuł utworu kieruje jednak uwagę na ponowne zbliżenie komety Halleya do Słońca, wskazując na cykliczność pewnych wydarzeń. Finałowa scena obalenia pomnika Feliksa Dzierżyńskiego na Placu Łubiańskim zamyka pewien etap dziejów Rosji. Kontynuacją *Roku komety*, a zarazem tekstem najmocniej związanym w warstwie tematycznej z wcześniejszą powieścią, jest utwór *Ludzie sierpnia*, obejmujący okres transformacji ustrojowej. Te dwie powieści łączy także postać babci Tani i jej wspomnień. W czwartej powieści, *Dzieci Kronosa*, autor wprowadza problematykę związaną z historią Niemców na rosyjskich ziemiach. Orlando Figes określił tę książkę jako najbardziej historyczną i ambitniejszą w strukturze, ale mniej poetycką niż wcześniejsze utwory pisarza¹⁹. Opowieść rodzinna została w niej zdominowana przez wydarzenia historyczne. Należy podkreślić, że twórczość Lebediewa traktującą o różnych okresach rosyjskiej przeszłości łączy teraźniejszość, a w szczególności stosunek współczesnych pokoleń do dziedzictwa.

Pisarz stawia ważne pytanie o zbiorową pamięć, z którego wyłania się nie mniej istotna przestrzeń do refleksji o zapomnieniu, charakteryzującym rosyjskie społeczeństwo. Najpełniej problematyka ta została rozwinięta w debiutanckiej *Granicy zapomnienia*, dla której twórczą inspiracją były doświadczenia autora zdobyte podczas wypraw geologicznych na rosyjską północ. Impulsem do napisania książki stał się rodzinny sekret, związany z przeszłością drugiego męża babci. Prywatne śledztwo prowadzące protagonistę do miejsc związanych z dziadkiem odkrywa przed nim smutną prawdę: ślepy staruszek przez wiele lat pełnił funkcję komendanta łagru na północy kraju. Był człowiekiem zimnym i bezwzględny, posłusznym wykonawcą rozkazów, od woli którego zależało życie setek osób. Podążając śladami przodka, bohater trafia do nadawcy listów, jedynego żyjącego łącznika z przeszłością. Krótka rozmowa z byłym dowódcą plutonu egzekucyjnego uświadamia mu bezkarność zbrodniarzy minionego wieku: *On, który przeżył nie tylko swoje ofiary, ale i tych, którzy mogliby o nich zaświadczyć, pozostał sam; wszystkie rozstrzelania, wszystkie zabójstwa zostały zapomniane, cała*

¹⁸ *Siergiej Lebediew: Podróżowałem do świata umarłych*. Wywiad z pisarzem przeprowadził M. Kube, [online] <https://www.rp.pl/plus-minus/art1244851-siergiej-lebedew-podrozowalem-do-swiatek-umarlych>, 27 IX 2022.

¹⁹ O. Figes, *Books of the Dead*, „The New York Review of Books” 2019, [online] https://www.nybooks.com/articles/2019/07/18/sergei-lebedev-books-dead/?lp_txn_id=1352451, 27 IX 2022.

epoka odeszła na dno pamięci [...] ²⁰. Cytat odnosi się do ważnej kwestii winy i odpowiedzialności oprawców, którzy wraz z upadkiem Związku Radzieckiego przekształcili się w zwykłych emerytów z wybrakowaną biografią. Lebediew podczas jednego z autorskich spotkań skomentował problem braku rozliczenia z komunistyczną przeszłością: *Mamy ofiary, nie mamy kata, mamy dramat bez tragedii. Brakuje nam nadal przestępcy. Nikt nie jest w stanie w Rosji znaleźć winnych* ²¹. Uwolnienie od niechcianego brzemienia historii nastąpiło w sposób niewłaściwy, poprzez nacisk na niepamięć. W tym kontekście ślepotą Drugiego Dziadka nabiera metaforycznego znaczenia. Symboliczne zamknięcie oczu na wyrządzone zło spowodowało, że oparta na przemocy „świadomość represyjna” („репрессивное сознание”) jest nadal swoista dla Rosjan: *W latach trzydziestych przemoc była uzasadniona ideą; idea zniknęła, ale umiejętność stosowania praktyk represyjnych [...] przetrwała i jest przekazywana przez mechanizmy kultury publicznej* ²². Olga Lebeduszkina, analizując powieść Lebediewa, pisze o konieczności wzięcia odpowiedzialności za popełnione zbrodnie, przyznanie się do winy, które doprowadzi do pogodzenia się z przeszłością i do przebaczenia. Można to uczynić w jeden sposób: poprzez rekonstrukcję pamięci na poziomie indywidualnym i zbiorowym ²³. Jest to także jedyny sposób na zerwanie z przekazywanym z pokolenia na pokolenie kodem represyjnej świadomości.

Osobista podróż bohatera tropami przeszłości Drugiego Dziadka zamienia się w podróż do zbiorowych miejsc (nie)pamięci, czyli pamięci niechcianej, celowo wypartej ze świadomości. Do tematu wyrugowanej pamięci autor powrócił w powieści *Dzieci Kronosa*. Tym razem tajemnicą rodzinną są niemieckie korzenie bohatera, o których dowiaduje się od babci Liny. Informacja o pochodzeniu przodków, a przede wszystkim powód ukrywania tego faktu motywuje bohatera do zgłębienia odległej historii rodzinnej, sięgającej XVIII wieku, kiedy Balthasar Schwerdt dotarł do Rosji z nadzieją na popularyzację homeopatii. Protoplasta rodu, zwiedziony marzeniem o szybkim wdrożeniu tej metody leczniczej w nieznanym kraju, stał się więźniem fundatora swojej wyprawy. Żyjąc przez siedem lat w majątku hrabiego Uriatyńskiego, starał się sprostać szalonym zachciankom bogatego Rosjanina, marzącego o wiecznej młodości. Niewola zniszczyła jego entuzjazm. Osłabł także zapal do homeopatii. Ostatecznie, ożeniony wbrew własnej woli z niemiecką guwernantką, zapoczątkował rodzinną historię

²⁰ S. Lebediew, *Granica zapomnienia*, przeł. G. Szymczak, Warszawa 2018, s. 246-247.

²¹ Cyt. za: J. Adamiec, *(Nie)pamięć historyczna. Relacja ze spotkania autorskiego w Poznaniu z cyklu: Zamek czyta. Spojrzenie na Wschód: „Granica zapomnienia” – spotkanie z Siergiejem Lebediewem i Grzegorzem Szymczakiem – tłumaczem książki*, [online] <https://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news.html?co=print&id=129810&instance=1200&lang=&parent=&category=9>, 27 IX 2022.

²² S. Lebedev, *Repressivnoe soznanie: pokolenčeskie uroki*, „Pervoe sentâbrâ. Gazeta dlâ učitelëj” 2010, vol. 20, [C. Лебедев, *Репрессивное сознание: поколенческие уроки*, „Первое сентября. Газета для учителей” 2010, № 20], [online] <https://ps.1sept.ru/article.php?ID=201002026>, 27 IX 2022. Tłumaczenia tekstów obcojęzycznych, jeśli nie podano inaczej, własne [M.K.].

²³ O. Lebeduškina, *Pokaânïe i prošenie. Literatura kak rabota pamâti i zabvenïa. Zametki po raznym povodam*, „Družba Narodov” 2011, vol. 5 [O. Лебѣдушкина, *Покаяние и прощение. Литература как работа памяти и забвения. Заметки по разным поводам*, „Дружба Народов” 2011, № 5], [online] <https://magazines.gorky.media/druzhba/2011/5/pokayanie-i-proshhenie.html>, 27 IX 2022.

zruszczonych Niemców, będącą nieprzerwanym pasmem nieszczęść dotykających kolejne pokolenia: *jego przodek zawierał chimerze, i chimera, zjednoczywszy się z tutejszą brzemenną glebą, urodziła potomstwo zniekształconych losów*²⁴. Potomkowie Balthasara z biegiem czasu zaczynają intensyfikować zacieranie śladów własnej przynależności kulturowej. Każde pokolenie Schwerdtów coraz bardziej pozbywało się swojej tożsamości. Apogeum nieszczęść miało miejsce w trakcie II wojny światowej, której nikt z rodziny, poza Liną, nie przeżył: *I to nie wojna jako taka ich zabiła, lecz niemieckie pochodzenie, echo przeszłości zapisane w losie*²⁵. W jednym z wywiadów Lebediew poruszył kwestię stygmatyzacji mniejszości niemieckiej w Rosji: *Najniebezpieczniejsze były nasze częściowo niemieckie korzenie. To było najgorsze, co mogło się przytrafić w ZSRR, a już zwłaszcza podczas II wojny światowej. To był wystarczający powód, żeby zostać aresztowanym i zastrzelonym prawie natychmiast*²⁶. W obawie o własne życie babcia wymazała z pamięci swoje pochodzenie, dokonała przymusowej naturalizacji również w zakresie własnej tożsamości.

Konstruowana krok po kroku zawiła przeszłość przodków uświadamia bohaterowi, że losów wielu z nich nie da się odtworzyć. Najwięcej niewiadomych kryje okres stalinowskich czystek i Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Dodatkowo utrudniony dostęp do archiwów, milczenie świadków i ich nieuzasadnione lęki przed *wrogami narodu*²⁷ powodują, że historia rodziny Schwerdtów nie może zostać w pełni odkryta. Wędrowka śladami krewnych prowadzi protagonistę do Wołgogradu (daw. Stalingrad), będącego areną jednej z ważniejszych bitew II wojny światowej. Spacerując po ulicach miastach w drodze na Kurhan Mamaja, bohater dochodzi do konstatacji: *całe miasto leży na kościach*²⁸. W piwnicach, schronach, w murach odrestaurowanych budynków wciąż znajdują się pamiątki po uczestnikach bitwy stalingradzkiej. Miasto-bohater stało się tekstem: *żołnierze pisali krwią, węglem, farbą, miotaczami ognia na murach, zostawiali listy w blaszanych puszkach, butelkach, cynkowych pudełkach po nabojach [...], jakby odzyskali nadzieję i wraz z nią przywrócili gramatyczną kategorię czasu przyszłego*²⁹. Przyszłość pokazała jednak, że nie ma w niej miejsca na pamięć o poległych, że w imię mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej odmawia się prawdy o indywidualnych losach uczestników wojny. Zdaniem Lebediewa, zbiorowe mogiły nie są miejscami pamięci, lecz kultu podtrzymującymi mit wojny: *Milionów prywatnych grobów nie da się ukryć. W każdym miejscu w kraju stałyby się częścią krajobrazu. I pokazałyby z przerażającą wyrazistością cenę*

²⁴ S. Lebediew, *Dzieci Kronosa...*, s. 308.

²⁵ *Tamże*, s. 335.

²⁶ *Siergiej Lebediew: Podróżowałem do świata umarłych...*

²⁷ Zakorzeniony w społeczeństwie lęk przed Niemcami zostaje przedstawiony we wspomnieniu Kiryła z dzieciństwa. Weteran wojenny, nazywany Sierżantem, w alkoholowym amoku udusił gąsiora Fritza, a następnie zastrzelił stado gąsiąt. Staruszek *bezwzględnie wierzył, że zabija prawdziwego Niemca*. Zob. S. Lebediew, *Dzieci Kronosa...*, s. 29. Epizod ten przywodzi na myśl opowiadanie Izaaka Babla *Moja pierwsza gęś*, sięgające frontowych wydarzeń wojny domowej. Zob. I. Babel, *Moja pierwsza gęś*, przeł. M. Toporowski, [w:] I. Babel, *Historia jednego konia*, Warszawa 1983, s. 41-46.

²⁸ S. Lebediew, *Dzieci Kronosa...*, s. 345.

²⁹ *Tamże*, s. 344.

zapłaconą za Zwycięstwo. Jakże tragiczne w swej istocie jest Zwycięstwo³⁰. Kurhan Mama-ja stał się ideologicznym medium, transmitującym treści zgodne z polityczną narracją. Kreml skutecznie blokuje wersje podważające monolityczny mit o niezłomności i heroizmie narodu. Ukazuje pomnikowych bohaterów zamiast żywych ludzi, odmawia ich rodzinom prawa do wiedzy o miejscu pochówku, okolicznościach śmierci, przejmując władzę nad ich osobistymi pamiątkami. Blokada inicjatyw drugiej pamięci wpływa na poczucie bezsilności jednostek wobec państwa. Problematyka ta jest jedną z kluczowych w powieści *Dzieci Kronosa*. Kirył wielokrotnie zastanawia się nad rolą jednostek w momencie wychłusnięcia Wielkiej Historii³¹. Refleksja nad charakterem władzy w Rosji prowadzi go do wniosku, że indywidualne życie ludzkie jest podporządkowane mechanizmom, w których człowiek pełni funkcję „śrubki w państwowej maszynie”. Los członków jego rodziny, zarówno przyznających się do niemieckich korzeni, jak i „szczerwieniłych”, pokazuje, że w obliczu Wielkiej Historii nie sposób obrać właściwej strategii przetrwania.

Wielka Historia spleciona z rodzinną tajemnicą to także główny temat powieści *Ludzie sierpnia*. Tytuł odnosi się do puczu Janajewa (1991), a dokładnie do pokolenia, które w sierpniowych wydarzeniach odnalazło nadzieję na nową przyszłość Rosji i rzetelne rozliczenie z XX wiekiem: *powszechne było wrażenie, że tu i teraz rodzi się nowy kraj. Już w nim jesteśmy. Potrzeba jednego wysiłku, może dwóch, by rozprawić się ze smutnym i mrocznym dziedzictwem. Potrzebna jest prawda o przeszłości – i nie powtórzymy błędów, historia ruszy innym torem*³². Z perspektywy czasu widzimy, że marzenia „pokolenia sierpnia” o demokratycznej przyszłości kraju były płonne. Szansa, przed jaką Rosja stanęła na progu lat 90. XX wieku, została stracona, co znalazło potwierdzenie w 1999 roku, kiedy *ludzie sierpnia oddali się we władanie prezydentowi z przeszłością w tajnych służbach*³³. W utworze ponowne narodziny służb bezpieczeństwa symbolizuje rosnąca władza, a zarazem samowola działań nowo mianowanych funkcjonariuszy, ludzi z zagadkową przeszłością, na których czele stanął człowiek z krótkim telegraficznym nazwiskiem podobnym do pseudonimu operacyjnego, kończącym się na „in”, jak Lenin i Stalin, dawny kagiebieta, wcześniej zajmował tylko stanowisko zastępcy mera Petersburga, nie pełnił żadnej ważnej funkcji³⁴. Darczewska wyznacza połowę lat 90. na początek procesu przygotowania gruntu pod tzw. czekistokrację, określającą sposób sprawowania władzy przez prezydenta Putina³⁵. Odrodzenie struktur siłowych Rosji zostało zręcznie

³⁰ S. Lebedev, *Altar' Pobedy. Sergej Lebedev o vojne meždu kul'tom i památ'u*, [C. Лебедев, *Алтарь Победы. Сергей Лебедев о войне между культом и памятью*], [online] <https://www.colta.ru/articles/specials/18384-altar-pobedy>, 28 IX 2022.

³¹ S. Lebediew, *Dzieci Kronosa*..., s. 329.

³² Tenże, *Ludzie sierpnia*..., s. 9-10.

³³ *Siergiej Lebediew: Podróżowałem do świata umarłych...*

³⁴ S. Lebediew, *Ludzie sierpnia*..., s. 354-355. Kwestia dojścia do władzy przez W. Putina oraz temat „czekistokracji” przywołuje na myśl powieść Aleksandra Prochanowa, zob. tenże, *Operacja Heksogen*, przeł. E. Zych, Warszawa 2005.

³⁵ J. Darczewska, „*Wojny pamięci*”..., s. 13.

wplecione w fabułę *Ludzi sierpnia*, co bohater komentuje w kilku słowach: *Bezpieka, stara dziwka, nie zdechła*³⁶.

Kirył, początkowo identyfikujący się z „ludźmi sierpnia”, dochodzi do przekonania, że historia Rosji po raz kolejny zatoczyła koło, a *ślepa przeszłość kieruje ślepą przyszłością*³⁷. *Wydarzenia zostały zastąpione nowymi wersjami wydarzeń, niekorzystne epizody historyczne usunięto z pamięci narodu i zastąpiono je podnoszącymi na duchu mitami. Ale historia nigdy nie zaczyna się od czystej kartki, a przeszłość jest zawsze niewidzialnie obecna w każdej teraźniejszości*³⁸. Słowa Poliny Szczekiny stanowią odwołanie do najważniejszej kwestii poruszanej przez Lebediewa: braku rozliczenia z komunistyczną przeszłością i braku refleksji nad problemem sprawstwa. Rozliczenie zbrodni stalinowskich uniemożliwia kompleksową identyfikację z minionym wiekiem, implikującą nie tylko szacunek dla ofiar, ale również pamięć o sprawcach. Powszechny brak przyzwolenia na trudne dziedzictwo jest próbą odcięcia się od poczucia winy, które zakłada przyjęcie odpowiedzialności. Jedynym sposobem na uwolnienie się od ciężaru „niechciane-go spadku” jest rekonstrukcja przeszłości, której w wymiarze indywidulowanym dokonują bohaterowie powieści generacyjnych Lebediewa. Rekonstrukcji przeszłości w wymiarze zbiorowym odmawia się rosyjskiemu społeczeństwu. Systemowa bezkarność radzieckich przestępstw została przetransmitowana na czasy postradzieckie. Brak rewizji przeszłości jest jedną z przyczyn zamykania oczu na współczesne zbrodnie. Pisarz wyjaśnił problem bezkarności władz Rosji w następujący sposób: *Spójrzmy na ostatnie trzydzieści lat rosyjskiej historii. Zobaczymy całe spectrum państwowych przestępstw, które są związane z radziecką historią, ale nie stanowią jej bezpośredniej kontynuacji. Mowa o dwóch wojnach w Czeczenii, agresji przeciwko Gruzji oraz napaści na Ukrainę, zaczynając od 2014 roku po dziś dzień. [...] Są to planowane, zorganizowane zbrodnie, które w odróżnieniu od stalinowskich, są dość dobrze udokumentowane. [...] Paradoks polega na tym, że wciąż nikt nie ponosi za nie odpowiedzialności. Dostrzegamy w tym bezpośredni wpływ przekonania o bezkarności władzy. To powoduje brak reakcji ze strony społeczeństwa. [...] Dlatego dziś, kiedy toczy się kolejna wojna, rosyjskie społeczeństwo jest całkowicie niegotowe na jakąkolwiek formę protestu*³⁹.

Wypowiedź Lebediewa jest wskazówką, że za współczesną moralną kondycją rosyjskiego społeczeństwa odpowiada przeszłość, a ściślej brak rozliczenia ze zbrodniami minionego wieku. Automatyzacja i anonimizacja przemocy jest przyczyną dzisiejszego braku jednoznacznej reakcji Rosjan na toczącą się wojnę w Ukrainie.

³⁶ S. Lebediew, *Ludzie sierpnia...*, s. 350.

³⁷ *Tamże*, s. 301.

³⁸ P. Šekina, „U bezymannoj mogily...”. Sergej Lebedev. „Lüdi avgusta”, „Znamá” 2017, vol. 5, [П. Шекина, „У безымянной могилы...”. Сергей Лебедев. „Люди августа”, „Знамя” 2017, № 5], [online] <https://magazines.gorky.media/znamia/2017/5/u-bezymyannoj-mogily.html>, 30 IX 2022.

³⁹ *Molčalivoe soglasie. Beseda s pisatelem Sergeem Lebedevym*, [Молчаливое согласие. Беседа с писателем Сергеем Лебедевым], (19 IV 2022), spotkanie zorganizowane przez Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=gV-u4cdNkqA&t=1012s>, 30 IX 2022.

Twórczość Lebediewa doskonale wpisuje się w działania drugiej pamięci, która prowokuje pytania, otwiera dyskusje, zmusza do refleksji. I choć dysponuje ona nieporównywalnie mniejszymi zasobami i narzędziami oddziaływania niż pierwsza pamięć, jest wyrazem szczerzego zainteresowania i zaangażowania, ma autentyczny napęd w postaci determinacji, kreatywności i pasji⁴⁰. Lebediewowski cykl powieściowy nie jest jedynie dialogiem z przeszłością. Teksty te eksplorują temat pamięci, wnikają w mechanizmy jej funkcjonowania: od anamnezy, czyli procesu aktywnego badania przeszłości, po pracę nad wspomnieniami, spontanicznie powstającymi w umyśle pod wpływem odwiedzanych miejsc, spotykanych ludzi, odkrywanych przedmiotów. Pamięć o przeszłości jest zatem sposobem na zrozumienie teraźniejszości w wymiarze indywidualnym i zbiorowym. Patrząc na recepcję utworów Lebediewa w Rosji, należy stwierdzić, że ojczyzna pisarza nie jest gotowa na przyjęcie odmiennej od narzuconej przez Kreml wizji przeszłości. Bez wątpienia jednak wpisująca się w drugą pamięć twórczość autora jest ważnym i odważnym głosem w obliczu współczesnej sytuacji geopolitycznej.

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe:

- Babel I., *Moja pierwsza gęś*, przeł. M. Toporowski, [w:] I. Babel, *Historia jednego konia*, Warszawa 1983, s. 41-46.
- Lebedev S., *God komety*, Moskwa 2014, [Лебедев С., *Год кометы*, Москва 2014].
- Lebediew S., *Dzieci Kronosa*, przeł. G. Szymczak, Warszawa 2019.
- Lebediew S., *Granica zapomnienia*, przeł. G. Szymczak, Warszawa 2018.
- Lebediew S., *Ludzie sierpnia*, przeł. G. Szymczak, Warszawa 2021.
- Prochanow A., *Operacja Heksogen*, przeł. E. Zych, Warszawa 2005.

Opracowania:

- Adamiec J., (Nie)pamięć historyczna. Relacja ze spotkania autorskiego w Poznaniu z cyklu: *Zamek czyta. Spojrzenie na Wschód: „Granica zapomnienia” – spotkanie z Siergiejem Lebediewem i Grzegorzem Szymczakiem – tłumaczem książki*, [online] <https://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news.html?co=print&id=129810&instance=1200&lang=&parent=&category=9>.
- Artwińska A., *Transfer międzypokoleniowy, epigenetyka i „więzy krwi”. O „Małej Zagładzie” Anny Janko i „Granicy zapomnienia” Siergieja Lebediewa*, „Teksty Drugie” 2016, nr 1, s. 13-29, <https://doi.org/10.18318/td.2016.1.2>.
- Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, przeł. P. Przybyła, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 101-142.
- Darczewska J., „Wojny pamięci”: historia, polityka i służby specjalne Federacji Rosyjskiej, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2019, nr 11 (20), s. 13-41.

⁴⁰ M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!...*, s. 107-108.

- Domańska M., Rogoża J., *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Warszawa 2021, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Raport-OSW_Naprzod-w-przeszlosc_net_2.pdf.
- Druz’ă: Nikolaj V. Kononov – Sergej Lebedev, *Dva pisatelâ idut v glub’ istorii svoih semej – čtoby vosstanovit’ iz oblomkov našu obšuû. Vtoroj razgovor o porekte colta.ru „DRUZ’Ā”* [Друзья: Николай В. Кононов – Сергей Лебедев, Два писателя идут в глубь истории своих семей – чтобы восстановить из обломков нашу общую. Второй разговор о поректе colta.ru „ДРУЗЬЯ”], [online] <https://www.colta.ru/articles/society/13431>.
- Erl A., *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, przeł. M. Saryusz-Wolska, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, s. 211-247.
- Figs O., *Books of the Dead*, „The New York Review of Books” 2019, [online] https://www.nybooks.com/articles/2019/07/18/sergei-lebedev-books-dead/?lp_txn_id=1352451.
- Lebedev S., *Altar’ Pobedy. Sergej Lebedev o vojne meždû kul’tom i pamât’û*, [Лебедев С., *Алтарь Победы. Сергей Лебедев о войне между культом и памятью*], [online] <https://www.colta.ru/articles/specials/18384-altar-pobedy>.
- Lebedev S., *Dmitriev*, [Лебедев С., *Дмитриев*], [online] <https://www.colta.ru/articles/society/16126-dmitriev>.
- Lebedev S., *Repressivnoe soznanie: pokolenčeskie uroki*, „Pervoe sentâbrâ. Gazeta dlâ učitelej” 2010, vol. 20, [Лебедев С., *Репрессивное сознание: поколенческие уроки*, „Первое сентября. Газета для учителей” 2010, vol. 20], [online] <https://ps.1sept.ru/article.php?ID=201002026>.
- Lebeduškina O., *Pokaânîe i prošenie. Literatura kak rabota pamâti i zabvenîâ. Zametki po raznym povodam*, „Družba Narodov” 2011, vol. 5, [Лебёдушкина О., *Покаяние и прощение. Литература как работа памяти и забвения. Заметки по разным поводам*, „Дружба Народов” 2011, vol. 5], [online] <https://magazines.gorky.media/druzhba/2011/5/pokayanie-i-proshhenie.html>.
- Łabuszewska A., *Rosja: Sąd zdecydował o zamknięciu stowarzyszenia Memorial*, [online] <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosja-sad-zdecydowal-o-zamkniciu-stowarzyszenia-memorial-170232>.
- Miedwiediew S., *Powrót rosyjskiego Lewiatana*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Wołowiec 2020.
- Molčalivoe soglasie. Beseda s pisatelem Sergeem Lebedevym*, 19 IV 2022, [Молчаливое согласие. Беседа с писателем Сергеем Лебедевым, 19 IV 2022], spotkanie zorganizowane przez Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=gV-u4cdNkqA&t=1012s>.
- Sădy przesădy – w powiększeniu: Siergiej Lebiediew*, [online] <https://vod.tvp.pl/video/sady-przesady-w-powiekszeniu,siergiej-lebiediew,50452508>.
- Siergiej Lebiediew: Podróżowałem do świata umarłych. Wywiad z pisarzem przeprowadził M. Kube*, [online] <https://www.rp.pl/plus-minus/art1244851-siergiej-lebiedew-podrozowalem-do-swiata-umarlych>.
- Šekina P., „*U bezymânnoj mogily...*” *Sergej Lebedev. „Lûdi avgusta”, „Znamâ”* 2017, vol. 5, [Щекина П., „*У безымянной могилы...*” *Сергей Лебедев. „Люди августа”, „Зная”* 2017, vol. 5], [online] <https://magazines.gorky.media/znamia/2017/5/u-bezimyannoj-mogily.html>.

Zywert A., *Czarna dziura. Siergiej Lebiediew „Granica zapomnienia”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2020, nr 3 (171), s. 105-116, <https://doi.org/10.31261/pr.7893>.

Zywert A., *Ludzie w zawieszeniu (Siergiej Lebiediew „Dzieci Kronosa”)*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2020, nr 30, s. 11-28, <https://doi.org/10.31261/RSL.2020.30.01>.

Dr Martyna KOWALSKA – adiunktka w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej UJ, literaturoznawczyni i kulturoznawczyni. Autorka monografii *Aleksander Solżenicyn. Homo sovieticus i człowiek sprawiedliwy* (Toruń 2011), współredaktorka książki *Fenomen Rosji. Pamięć przeszłości i perspektywy rozwoju. Pamięć o przeszłości w idei i kulturze Rosji* (Kraków 2014). Publikuje artykuły na temat rosyjskiej literatury i kultury XX i XXI wieku, m.in. *The Theme of Freedom in Maria Arbatova's Drama*, „Mundo Eslavico” 2020, no. 19, s. 133-140; *Wybrane aspekty ewolucji prozy kobiet – dwa pokolenia*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2020, nr 30, s. 113-127; *„Kryzys męskości” w rosyjskiej prozie kobiet końca XX wieku*, [w:] *Oblicza męskości w literaturze i sztuce*, red. E. Kozak, W. Krupowicz, A. Pogoda-Kołodziejak, Siedlce 2021, s. 161-174; *Echa subkultury hipisowskiej w opowieści Iriny Bogatyrzewej „AutoSTOP”*, „Slavia Orientalis” 2022, nr 1, s. 117-132.